

Θεωρητικές και Μεθοδολογικές Παρατηρήσεις για μια Διαθεματική Προσέγγιση.

Φύλο και Εργατική Τάξη στη Λογοτεχνία

Βασιλική Πέτσα*, Βασίλης Πετικάς**

Περίληψη

Αποσκοπώντας να συμβάλει στη σχετική θεωρητική και μεθοδολογική συζήτηση εντός του πεδίου των Νέων Σπουδών της Εργατικής Τάξης, το παρόν άρθρο επιχειρεί μια διερεύνηση των όρων εκπόνησης διαθεματικών ερευνών. Στο πρώτο μέρος, παρουσιάζεται μια συνοπτική θεώρηση των σχετικών προβληματισμών από τη σκοπιά των κοινωνικών επιστημών, ενώ παράλληλα ανιχνεύονται οι απαρχές και η εξέλιξη, και αναδεικνύονται τα επίδικα και οι προκλήσεις, παρόμοιων εγχειρημάτων. Στο δεύτερο μέρος, πραγματοποιείται μια κριτική επισκόπηση των προσεγγίσεων υιοθέτησης και κριτικής επεξεργασίας των κοινωνιολογικών σχημάτων και θεωριών του Pierre Bourdieu στο πλαίσιο διαθεματικών ερευνών, με την αξιοποίηση των εννοιών του «κεφαλαίου», της «έξης» και της «συμβολικής βίας» στο πλαίσιο διερεύνησης της συγκρότησης και των μεταβολών της ταυτότητας. Στο τελευταίο μέρος, εξετάζονται οι προϋποθέσεις για τη χρήση διαθεματικών προσεγγίσεων με μπουρντιανές βάσεις για την ανάλυση της λογοτεχνίας της εργατικής τάξης και αποτιμάται η χρησιμότητά τους.

Λέξεις κλειδιά: Λογοτεχνία της εργατικής τάξης, Διαθεματικότητα, Μπουρντιέ, Συμβολικό κεφάλαιο

* Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, επιστημονικά υπεύθυνη του ερευνητικού έργου «Gender and Ethnicity in Greek Working-Class Literature», Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, χρηματοδότηση ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.

e-mail: basiapetsa@hotmail.com

** Ερευνητής στο έργο «Gender and Ethnicity in Greek Working-Class Literature», Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, χρηματοδότηση ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. και υποψήφιος διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Κρήτης,

e-mail: basilispetikas@windowslive.com

Theoretical and Methodological Observations on an Interdisciplinary Approach. Gender and the Working Class in Literature

Vasiliki Petsa*, Vasilis Petikas**

Abstract

This article aims to contribute to the theoretical and methodological discussions within the field of New Working Studies by critically examining the terms of conducting intersectional research. In the first part, we present in a concise manner the pertinent argumentation within Social Sciences, while also tracing the origins and the evolution, as well as the challenges and ambiguities, of such ventures. In the second, we provide an overview of intersectional approaches which adopt and critically re-elaborate Pierre Bourdieu's sociological schema and theory, by tapping into the concepts of 'capital', 'habitus' and "symbolic violence" as a means of examining the formation and mutations of identity. In the final part, we discuss the possibility of articulating a Bourdieu-inspired intersectional approaches for the analysis of working-class literature and assess their validity and potential.

Keywords: Working-class literature, Intersectionality, Bourdieu, Symbolic capital

* Postdoctoral Researcher, Principal Investigator of the project "Gender and Ethnicity in Greek Working-Class Literature", University of Thessaly. Funded research project, Hellenic Foundation for Research and Innovation (H.F.R.I.)

** Researcher on the "Gender and Ethnicity in Greek Working-Class Literature" project, University of Thessaly and PhD Candidate, University of Crete.

1. Εισαγωγή

Ενταγμένο στο πεδίο των Νέων Σπουδών της Εργατικής Τάξης, το παρόν άρθρο εκκινεί από τη διαπίστωση ότι ένας ολοένα αυξανόμενος αριθμός ερευνών, από πληθώρα διακριτών επιστημονικών πεδίων, ενσωματώνουν έναν πληθυσμιακό αριθμό κοινωνικών κατηγοριών στο επιστημολογικό τους πλαίσιο, επιχειρώντας την ταυτόχρονη διερεύνηση διακριτών ταυτοτικών μεταβλητών. Πρόκειται για εξέλιξη που προέκυψε από την αναγνώριση ότι η επί μακρόν επικέντρωση σε μεμονωμένους ερευνητικούς άξονες, οφειλόμενη στην ακαδημαϊκή υπερεξειδίκευση, σε προκαταλήψεις ή,¹ πολύ απλά, στην έλλειψη αντίστοιχης βούλησης, οδηγεί στην αποσπασματικότητα, καθιστώντας επιτακτική την ανάγκη μιας συνθετικής οπτικής,² που όμως εγείρει πολλαπλές θεωρητικές προκλήσεις (Oestreicher, 1991: 231). Όταν, λ.χ., η Karen D. Pyke (1996: 531) ισχυρίζεται ότι «ιεραρχίες κοινωνικής τάξης, φυλής και σεξουαλικότητας παρέχουν επιπλέον στρώματα πολυπλοκότητας. Συγκροτούν τα δομικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα εντός των οποίων το φύλο πραγματώνεται στην καθημερινή ζωή, διασπώντας το φύλο σε πολλαπλούς ανδρισμούς και θηλυκότητες», απηχεί, από τη σκοπιά των Σπουδών Ανδρών και Ανδρισμών, την πεποίθηση της Alice Kessler-Harris (1993: 193), ότι «έχει έρθει η στιγμή να δούμε τι προκύπτει αν αποσυναρμολογήσουμε την έννοια της τάξης [...] για να το πράξουμε αυτό πρέπει να διερευνήσουμε τον ρόλο που διαδραματίζει το φύλο» από τη σκοπιά της Ιστορίας της Εργασίας.

Λαμβάνοντας υπόψη την ανάγκη που εκφράζεται από διακριτά επιστημονικά πεδία, και από μια διεπιστημονική οπτική, για μια πολυπρισματική θεώρηση των πολλαπλών ενεργών μεταβλητών σε επίπεδο συγκρότησης ταυτοτήτων και διαλογικότητας, στο παρόν άρθρο επιχειρείται μια διερεύνηση των θεωρητικών και μεθοδολογικών προϋποθέσεων για μια συνδυαστική προσέγγιση στο πεδίο της Λογοτεχνικής Θεωρίας και Ανάλυσης. Οι διαθεματικές προσεγγίσεις κρίνονται ιδιαίτερα χρήσιμες στο πλαίσιο της λογοτεχνικής κριτικής, στον βαθμό, επιπλέον, που αποτελούν τη βάση πολυεπίπεδων αναλύσεων, ικανών να συλλάβουν την αλληλεπίδραση δομών, σε επίπεδο μακροκλίμακας, και ταυτοτήτων και πρακτικών σε επίπεδο μικροκλίμακας (Christensen & Jensen, 2014: 71). Ειδικότερα, η εστίασή μας αφορά τη λογοτεχνία της εργατικής τάξης, ενός λογοτεχνικού είδους που επικεντρώνεται πρωτίστως στον παράγοντα της τάξης,

αποτυπώνοντας ασυμμετρίες δύναμης και όρους υποτέλειας. Με την επικέντρωση στο συγκεκριμένο είδος, επιδιώκεται η συμβολή στην απόπειρα επαναφοράς του παράγοντα «τάξη» στο προσκήνιο της κριτικής έρευνας, στον βαθμό που, αρχής γενομένης από την αποδόμηση της ίδιας της έννοιας «τάξη» ως υπαρκτής κοινωνικής κατηγορίας, κατά τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια τάση παραγκωνισμού της ταξικά ενήμερης πολιτισμικής και λογοτεχνικής ανάλυσης, ενώ αντιθέτως αυξάνεται η παραγωγικότητα στα πεδία των Σπουδών Φύλου, των Εθνοτικών Σπουδών και των Σπουδών Σεξουαλικότητας (Ross, 2001: 2-3). Αντιστοίχως, η συμπερίληψη πρόσθετων, πλην της τάξης, μεταβλητών κρίνεται θεμιτή, αν όχι απαραίτητη, για τον εμπλουτισμό και την εμπάθυνση της ενδοκειμενικής αλλά και της εξωκειμενικής λογοτεχνικής ανάλυσης με όρους συσχετισμών εξουσίας, στον βαθμό που η αισθητική και ιδεολογική συγκρότηση των λογοτεχνικών έργων συνέχεται από πληθώρα επιμέρους προσδιορισμών, εντός του λογοτεχνικού πεδίου, αλλά και προερχόμενων από τα ευρύτερα κοινωνικά συμφραζόμενα.

Στο πρώτο μέρος του άρθρου παρουσιάζεται μια συνοπτική θεώρηση των σχετικών συζητήσεων που περιστρέφονται γύρω από την έννοια της «διαθεματικότητας» (ή παραπλήσιων όρων, που όμως συνδέονται με διακριτά θεωρητικά και μεθοδολογικά πλαίσια και επιτρέπουν τη διεύρυνση ή τον περιορισμό των ερευνητικών αντικειμένων, όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια), ανιχνεύουμε τις απαρχές και την εξέλιξη και αναδεικνύουμε τα επίδικα και τις προκλήσεις παρόμοιων εγχειρημάτων. Στο δεύτερο μέρος, πραγματοποιείται μια κριτική επισκόπηση των όρων υιοθέτησης και κριτικής επεξεργασίας των κοινωνιολογικών σχημάτων και θεωριών του Pierre Bourdieu στο πλαίσιο διαθεματικών ερευνών, οι οποίες αξιοποίησαν πρωτίστως την εννοιολόγηση πολλαπλών μορφών «κεφαλαίου», ως καθοριστικών παραγόντων για την αποτίμηση της κοινωνικής θέσης, αλλά και την αλληλεπίδραση της έξης (habitus) και το κοινωνικού πεδίου, στο πλαίσιο της συγκρότησης και των μεταβολών της ταυτότητας. Στο τελευταίο μέρος, εξετάζουμε τις προϋποθέσεις για τη χρήση μιας διαθεματικής προσέγγισης με μπουρντιανές βάσεις για την ανάλυση της λογοτεχνίας της εργατικής τάξης και αποτιμούμε τη χρησιμότητά της.

2. Διαθεματικότητα: Θεωρητικές προκλήσεις και στρατηγικές

Η από κοινού συμπερίληψη κοινωνικών κατηγοριών όπως το φύλο, η σεξουαλικότητα και η τάξη ως θεωρητικών και μεθοδολογικών αξόνων στο πλαίσιο κριτικών αναλύσεων αποτυπώνεται συνηθέστερα με τον όρο «διαθεματικότητα» (intersectionality).³ Αναφορές πραγματοποιούνται και σε παραπλήσιους όρους, διατυπωμένες περιφραστικά ή μη, λ.χ., σε ένα «ενσωματωτικό πλαίσιο» (integrative frame) έρευνας (Glenn 1999) που κινητοποιεί τη «συνθετότητα» (complexity) (Mellström, 2015· Hoel, 2015), προκειμένου να αντικατασταθεί ο όρος «διαφορά» (difference), αλλά και στην «παρεμβολή» (interference) (Moser, 2006· Geerts & Van der Tuin, 2013), που αντικαθιστά, αντιστοίχως, τη «διαφορά» με τον όρο «περίθλαση» (diffraction) (Barad, 2003). Από μια μεταθεωρητική σκοπιά, για την ίδια τη διαθεματικότητα έχει προταθεί πληθώρα μεταφορικών προσδιορισμών,⁴ όπως «σταυροδρόμι» (Crenshaw, 1989) ή «κομβικό σημείο» (nodal point) (Lykke, 2010), ενώ, ιδωμένη όχι ως συνολική ερευνητική προσέγγιση αλλά ως περιγραφή της συνάντησης πολλαπλών συστημάτων καταπίεσης στο κοινωνικό πεδίο, η διαθεματικότητα έχει επίσης περιγραφεί ως «μήτρα κυριαρχίας» (Collins, 1990).

Η επιλογή ως προς τη χρήση της ορολογίας εκκινεί από διακριτές οντο-επιστημολογικές βάσεις και ενέχει σημαντικές συνέπειες ως προς την επιλογή της ενδεδειγμένης μεθοδολογικής γραμμής. Η επίκριση του όρου «διαθεματικότητα» προκύπτει από την ερμηνεία της με όρους «διασταύρωσης» σαφώς περιχαρακωμένων κοινωνικών κατηγοριών, είτε στατικών είτε μεταβαλλόμενων, ιδίως από θιασώτες της «αντι-κατηγορικής» μεθοδολογικής προσέγγισης, οι οποίοι προκρίνουν μια αποδομημένη οπτική ως προς τις κοινωνικές κατηγορίες,⁵ την ενότητα των οποίων περιγράφουν με την έννοια της δια-δρασης (intra-action) (Barad, 2007· Lykke, 2010). Αντιθέτως, οι θιασώτες της (δια)κατηγορικής προσέγγισης δέχονται την έστω προσωρινή ύπαρξη κοινωνικών κατηγοριών και τη μεταξύ τους αλληλεπίδραση ως βάση της έρευνάς τους και δίνουν μεγαλύτερη σημασία σε υπαρκτές κοινωνικές ανισότητες, τις οποίες δεν αντιλαμβάνονται ως ιδεολογικά ή διαλογικά συμφραζόμενα, αλλά τις θέτουν στο επίκεντρο της έρευνάς τους (McCall, 2005: 1785-1786). Οι προτάσεις των Nira Yuval-Davis (2006) και Lena Gunnarson (2015) συνιστούν παρεμφερή εγχειρήματα διαλεκτικότερης σύλληψης της

αλληλεπίδρασης των επιμέρους κατηγοριών: η μεν πρώτη ορίζει κάθετες οντολογικές βάσεις για κάθε επιμέρους κατηγορία (λ.χ., ένα οικονομικό επίπεδο παραγωγής και κατανάλωσης που σχετίζεται με την τάξη), ώστε να στοιχειοθετήσει τον οριζόντιο διαχωρισμό τους σε οντολογικό επίπεδο και την ένωσή τους σε επίπεδο ταυτότητας και υποκειμενικής εμπειρίας. Η δεύτερη προτάσσει την έννοια της «ενότητας-στη-διαφορά» προκειμένου να θέσει εν αμφιβόλω την εννοιολογική διάκριση ανάμεσα στον διαχωρισμό και τη μη-διαχωρισσιμότητα, στοιχειοθετώντας επιπλέον τη δυνατότητα εντοπισμού της βαρύτητας κάθε κατηγορίας ακόμη και σε επίπεδο ταυτότητας.

Αν, όμως, η μεταφορά της «διασταύρωσης» επινοήθηκε για να περιγράψει τη διαθεματικότητα με όρους επικινδυνότητας, απειλής και καταπίεσης που υφίστανται υποτελή υποκείμενα, ένα δεύτερο σημείο τριβής και διαφωνίας στο πλαίσιο των διαθεματικών μελετών αφορά ακριβώς τη δυνατότητα (και τη νομιμότητα) επικέντρωσης ακόμη και σε μη υποτελή υποκείμενα. Σταδιακά, σημειώνεται μια μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τη διαθεματικότητα ως αναλυτική διαδικασία επεξεργασίας ανισοτήτων προς τη διαθεματικότητα ως όρο που καλύπτει πληθώρα συνδυασμών μερικώς εφαπτόμενων κοινωνικών ιδιοτήτων (Cho, Crenshaw & McCall, 2013: 797). Κομβικές θεωρητικές έννοιες προς την κατεύθυνση μιας συμπεριληπτικότερης εκδοχής της διαθεματικότητας είναι το «προνόμιο» (privilege), το οποίο λογίζεται ως δομικό πλεονέκτημα που εξασφαλίζει ευνοϊκότερη κοινωνική τοποθέτηση και τη δυνατότητα ηγεμόνευσης (Kimmel & Ferber, 2017· Aavik, 2015), και η «πλειοψηφική-συμπεριληπτική» οπτική (Staunæs, 2010), που εστιάζει σε μη υποτελείς κοινωνικούς τύπους, οι οποίοι όμως, αντίστοιχα με περιθωριακότερους κοινωνικούς τύπους, ορίζονται εξίσου από κοινωνικές παραμέτρους. Μολονότι παρόμοιες προσεγγίσεις της διαθεματικότητας έχουν δεχτεί επικρίσεις για την επικέντρωσή τους μάλλον σε ζητήματα ταυτότητας παρά ανισοτήτων εξουσίας, και για την αδυναμία τους να αποτιμήσουν τη βαρύτητα κάθε κοινωνικής κατηγορίας σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα (Tomlinson, 2014: 1012 όπως αναφέρεται στο Cho, Crenshaw & McCall, 2013: 798), δεν είναι σαφές γιατί παρόμοια εγχειρήματα οδηγούν σε απομείωση της κριτικής στόχευσης και της ριζοσπαστικής δυναμικής του όρου, όπως υποστηρίχτηκε ευρέως στο πλαίσιο αφιερώματος στο περιοδικό *Signs* το 2013 (Davis & Zarkov, 2017: 314). Και τούτο διότι

ακόμη κι αν δεχτεί κανείς ότι στο ερευνητικό επίκεντρο δεν τίθενται πλέον αποκλειστικά οι εμπειρίες των μαύρων Αμερικανών γυναικών, υποκειμένων από την εξέταση των οποίων εκκίνησαν τα διαθεματικά εγχειρήματα, η ανάδειξη του τρόπου με τον οποίο φυσικοποιούνται ως ηγεμονικές συγκεκριμένες ταυτότητες συμβάλλει στην πληρέστερη κατανόηση των δομικών προδιαγραφών πεδίων οριζόμενων από άνιση κατανομή εξουσίας. Πρόσθετες προκλήσεις που σχετίζονται με διαθεματικά εγχειρήματα αφορούν την ασυμβατότητα, ή έστω την έλλειψη ταύτισης, των ερευνητικών συμβάσεων που ισχύουν σε διαφορετικούς ακαδημαϊκούς τομείς, τη δυσκολία συγκρότησης διεθνικών και διεπιστημονικών ερευνητικών δικτύων (Cho & Crenshaw, 2013: 791, 794), αλλά και τις διακριτές χρήσεις και σημασιολογήσεις των επιμέρους όρων (φυλή, τάξη, φύλο) που συνθέτουν το βασικό τρίπτυχο των διαθεματικών ερευνών (Knapp, 2005).

Με την από κοινού διερεύνηση κοινωνικών μεταβλητών όπως το φύλο, η τάξη, η σεξουαλικότητα και ο χώρος, επιδιώκεται η πληρέστερη και ακριβέστερη αποτύπωση τόσο της κοινωνικής εμπειρίας διακριτών κοινωνικών ομάδων, σε ποικίλα κοινωνικά πεδία, όσο και η αποτελεσματικότερη οργάνωση της αντίστοιχης πολιτικής πρακτικής. Η συμπερίληψη του έμφυλου παράγοντα στο πλαίσιο ερευνών που αφορούν την τάξη διανοίγει νέες ερευνητικές οδούς και εγείρει μεταθεωρητικές συζητήσεις, επικεντρωμένες, λ.χ., στην αναπαραγωγή της έμφυλης ανισότητας που προκύπτει από την επικέντρωση στο γυναικείο εργαζόμενο υποκείμενο αποκλειστικά με όρους ενσώματης σεξουαλικότητας (Baron, 2006). Αντιστοίχως, η συμπερίληψη του ταξικού παράγοντα στο πλαίσιο ερευνών επικεντρωμένων στο φύλο συντελεί στη διερεύνηση των ιεραρχήσεων σε επίπεδο κατασκευής ανδρισμών (Donaldson, 1993), αλλά και σε μια προσέγγιση της κατασκευής του φύλου με όρους πολιτικής οικονομίας. Όπως επισημαίνει, λ.χ., η Karen D. Pyke (1996: 532), υφίσταται ένας άδηλος καταμερισμός εργασίας στην κατασκευή του φύλου, στον βαθμό που άνδρες μειωμένου κύρους καλούνται να επιτελέσουν το, σωματικά επίπονο, καθήκον παραγωγής του υπερ-ανδρισμού, το οποίο στη συνέχεια καρπώνονται άνδρες ανώτερου κύρους. Αντιστοίχως, συγκεράζοντας την τάξη, το φύλο και τον κοινωνικό χώρο, η Linda McDowell (2007) ισχυρίζεται ότι η αυξανόμενη συμμετοχή του γυναικείου φύλου στην αγορά εργασίας μετατρέπει τον οικιακό χώρο σε πεδίο οικονομικών συναλλαγών, με την εντεινόμενη εμφάνιση νέων μορφών παιδικής

φροντίδας, και επομένως διαταξικών επαφών, στον βαθμό που συνάπτονται σχέσεις έμμισθης απασχόλησης ανάμεσα στη μεσαία τάξη και την εργατική τάξη.

Οι συνθετικού τύπου ερευνητικές προσεγγίσεις με άξονα τη διαθεματικότητα εκκινούν από μια αποκεντρωμένη προσέγγιση του κανονιστικού υποκειμένου κάθε ερευνητικού κλάδου, κατά τρόπο ώστε οι διασταυρώσεις των κοινωνικών κατηγοριών να γίνονται συγχρόνως αντιληπτές τόσο στην υποκειμενική όσο και στη θεσμική τους διάσταση, λαμβάνοντας παράλληλα υπόψη το πεδίο της καθημερινής πρακτικής αλλά και της κοινωνικής τοποθέτησης (Brah & Phoenix, 2004: 78). Στο πλαίσιο των Νέων Σπουδών της Εργατικής Τάξης, προέκυψαν από, και προϋποθέτουν, μια επαναδιαπραγμάτευση της έννοιας της κοινωνικής τάξης προς αντι-ουσιακρατικές κατευθύνσεις, που λαμβάνουν υπόψη τόσο τη διαλογική της κατασκευή όσο και την επιτελεστική της διάσταση, μια μετατόπιση της έμφασης από σαφώς ορισμένους κοινωνικο-οικονομικούς δείκτες είτε προς τη βιωμένη εμπειρία (Dowling, 2009: 834) είτε προς δυναμικές, μεταβλητές και ποικιλόμορφες, ταξικά προσδιορισμένες σχέσεις, που εκτείνονται και εκτός της χωρικής επικράτειας της εργασιακής συνθήκης (ή που επεκτείνουν το εύρος της, διαστέλλοντας, αντιστοίχως το νοηματικό εύρος του όρου «εργασία»). Σε παρόμοιο πνεύμα, οι J. K. Gibson-Graham, Stephen A. Resnick & Richard D. Wolff (1987· 2000) κάνουν λόγο για μεταβαλλόμενες «ταξικές διαδικασίες»,⁶ που λαμβάνουν χώρα σε ποικίλα πεδία, σε βάθος χρόνου, αλλά και σε δεδομένες χρονικές στιγμές, και οι οποίες δεν συμβάλλουν απαραίτητως, στο σύνολό τους, στη συγκρότηση ταξικών ταυτοτήτων. Εν γένει, όλες οι κοινωνικές κατηγορίες που περιλαμβάνονται σε αντίστοιχες, συνθετικού τύπου, έρευνες λογίζονται ως μεταβλητές δυνάμεις και προσεγγίζονται με όρους διαδικασιών, κατά τρόπο ώστε η εστίαση να αφορά «τη φυλετικοποίηση παρά φυλές, την οικονομική εκμετάλλευση παρά τάξεις, την εμφυλοποίηση και έμφυλη επιτέλεση παρά φύλα» (Choo & Ferree 2010: 134).

3. Προϋποθέσεις για μια διαθεματική προσέγγιση βασισμένη στην κοινωνιολογική θεωρία του Pierre Bourdieu

Μια πλήρης και διεξοδική παρουσίαση της κοινωνιολογικής θεωρίας του Bourdieu ξεπερνά τη στόχευση και τις προδιαγραφές του παρόντος άρθρου. Συνοπτικά,

αναφέρουμε ότι ο Bourdieu αναγνωρίζει τρεις διαφορετικές μορφές κεφαλαίου ως αποθέματα εξουσίας: το οικονομικό κεφάλαιο, άμεσα μετατρέψιμο σε χρήμα και συνδεδεμένο με δικαιώματα ιδιοκτησίας, το πολιτισμικό κεφάλαιο, που μπορεί μονάχα υπό προϋποθέσεις να μετατραπεί σε οικονομικό κεφάλαιο και κατοχυρώνεται θεσμικά μέσω, λ.χ., εκπαιδευτικών περγαμηνών, και το κοινωνικό κεφάλαιο, που σχετίζεται με την ύπαρξη ενός δικτύου ισχυρών κοινωνικών επαφών. Το πολιτισμικό κεφάλαιο εμφανίζεται σε τρεις διακριτές μορφές: στην ενσώματη κατάσταση, που αφορά τις βαθιά ριζωμένες σωματικές και πνευματικές προδιαθέσεις, με άλλα λόγια την *έξη* (*habitus*),⁷ την αντικειμενικοποιημένη κατάσταση, που περιλαμβάνει την πολιτιστική παραγωγή, η οποία αποτελεί το «ίχνος» της προηγούμενης κατηγορίας, και τη θεσμοποιημένη κατάσταση, που σχετίζεται με μια ιδιαίτερη, θεσμικά αποδεκτή και άρα πιο άμεσα εξαργυρώσιμη μορφή αντικειμενοποίησης του πολιτισμικού κεφαλαίου. Ως συμβολικό κεφάλαιο ορίζεται κάθε μορφή κεφαλαίου που αναγνωρίζεται ως τέτοια (ως μορφή κεφαλαίου και άρα ως πηγή εξουσίας) με βάση το ενεργό *habitus* σε συγκεκριμένα κοινωνικά πεδία. Η διαμόρφωση του πεδίου, εντός του οποίου διαμορφώνεται το *habitus*, με βάση το οποίο αποτιμώνται οι διακριτές μορφές κεφαλαίου, προϋποθέτει και διαιωνίζει την άσκηση «συμβολικής βίας», που συνιστά «μια βία ήπια, ανεπαίσθητη, αόρατη ακόμα και για ίδια τα θύματά της, η οποία στην ουσία της ασκείται μέσω των καθαρά συμβολικών οδών της επικοινωνίας και της γνώσης» (Bourdieu, 2007: 30).

Η διερεύνηση της δυνατότητας διαμόρφωσης ενός διαθεματικά ενήμερου θεωρητικού και μεθοδολογικού πλαισίου βασισμένου στο εννοιολογικό οπλοστάσιο του Πιερ Μπουρντιέ εκκινεί από τη διαπίστωση ότι ο ίδιος ο Bourdieu ορίζει τις προϋποθέσεις για μια διαθεματική θέαση του κοινωνικού πεδίου. Στο έργο του «Espace social et genèse des "classes"» (1984) εναντιώνεται στη μαρξιστική θεωρία περί τάξεων, δηλώνοντας ρητά ότι ο κοινωνικός κόσμος δεν περιορίζεται στο οικονομικό πεδίο και ότι η κοινωνική θέση δεν μπορεί να οριστεί αποκλειστικά από τη θέση που καταλαμβάνει κανείς στις σχέσεις παραγωγής, αλλά λαμβάνοντας υπόψη, ιδιαιτέρως, τη θέση στο πεδίο της πολιτισμικής παραγωγής και τις αντιθέσεις που δομούν το κοινωνικό πεδίο, οι οποίες δεν περιορίζονται στην αντίθεση ανάμεσα στους κατόχους και τους μη κατόχους των μέσων παραγωγής (Bourdieu, 1991: 244).⁸ Αν, όμως, η ενσωμάτωση του παράγοντα «τάξη» σε μια

ερευνητική προσέγγιση εμπνευσμένη από το έργο του Bourdieu νομιμοποιείται πλήρως, κάτι τέτοιο δεν ισχύει απροβλημάτιστα στην περίπτωση του φύλου, και ακόμη περισσότερο στην περίπτωση της φυλής/εθνικότητας. Και τούτο όχι αποκλειστικά εξαιτίας του *arrogant* σκεπτικισμού φεμινιστικών προσεγγίσεων ως προς το αν η οικειοποίηση και επεξεργασία όρων και εννοιολογικών πλαισίων διατυπωμένων από άνδρες συνιστά θεμιτή πρακτική (McLeod, 2005: 13), ούτε εξαιτίας της ίδιας της απροθυμίας του Bourdieu να συνδιαλλαγεί εκτενώς με τη σύγχρονή του φεμινιστική θεωρία (McLeod, 2005: 18· Lovell, 2000: 44), ακόμα και όταν στόχος του ήταν η ανάδειξη των όρων αναπαραγωγής της ανδρικής κυριαρχίας (όπως στο έργο *La Domination Masculine*, 1998). Οι κυριότερες ενστάσεις ως προς μια μπουρντιανή διαθεματική μεθοδολογική προσέγγιση αφορούν, καταρχάς, την ελλειμματική εστίαση του Bourdieu σε ζητήματα φυλής (Dillabough, 2004: 501), παράγοντας που διαθλά και διαφορίζει την έμφυλη εμπειρία.

Ακόμη, όμως, κι αν υποτεθεί ότι η μεθοδολογία που προτείνει ο Bourdieu μπορεί εύκολα να χρησιμοποιηθεί και για την ανάλυση της μειονεκτική κοινωνικής θέσης λόγω έμφυλης ή φυλετικής ταυτοποίησης (McClelland, 1990: 105· Reay, 2004: 436) ή για συνδυασμούς αυτών, οι επιμέρους επεξεργασίες της θεωρίας του εγείρουν επιπλέον διλήμματα και διχογνωμίες. Πεδίο διαβούλευσης αποτελεί, καταρχάς, η δυνατότητα στοιχειοθέτησης μιας διακριτής μορφής «έμφυλου κεφαλαίου» (*gender capital*), όπως υποστηρίζει η Kate Huppertz (2012), άποψη που αντικρούει η Toril Moi (1991: 1035-1036), υποστηρίζοντας ότι τόσο η τάξη όσο και το φύλο ανήκουν στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο, και άρα ένα «καθαρό» έμφυλο κεφάλαιο, που θα αποτελούσε τη βάση για συγκριτικές αποτιμήσεις έναντι της ισχύος του ταξικού κεφαλαίου, δεν είναι απομονώσιμο. Η Beverly Skeggs (1997), από την άλλη, όπως και η Terry Lovell (2000), αντιλαμβάνονται πράγματι τη θηλυκότητα ως μια ξεχωριστή μορφή «πολιτισμικού κεφαλαίου». Η κριτική ανάγνωση της McCall (1992) παίρνει μια ενδιάμεση θέση,⁹ αναγνωρίζοντας τις έμφυλες προαιρέσεις ως μια μορφή ενσώματου πολιτισμικού κεφαλαίου και υποστηρίζοντας ότι το «δευτερεύον» καθεστώς τους ως οργανωτικών αρχών του κοινωνικού πεδίου αναφέρεται στο γεγονός ότι, ως φυσικοποιημένες οντότητες, είναι αόρατες.

Ένα δεύτερο, εξίσου σημαντικό πεδίο αμφιγνωμίας σχετικά με το θεωρητικό σύστημα του Bourdieu, και κατ' επέκταση τις διαθεματικές προσεγγίσεις που βασίζονται

σε αυτό, αφορά τη δυνατότητα, τα περιθώρια και τους όρους πραγματοποίησης της κοινωνικής αλλαγής σε επίπεδο έξης (*habitus*) στο πλαίσιο του εκάστοτε κοινωνικού πεδίου. Και τούτο διότι το μοντέλο που προτείνει ο Γάλλος κοινωνιολόγος έχει κριθεί ως υπερβολικά λειτουργιστικό ή οικονομικά ντετερμινιστικό (Jenkins, 1992· Butler, 1999· Lovell, 2000), οδηγώντας στην πολιτισμική αναπαραγωγή και παρέχοντας μικρό ή και μηδαμινό περιθώριο πολιτισμικής αντίστασης και συνεπακόλουθης αλλαγής.¹⁰ Οι επανεπεξεργασίες της μπουρντιανής θεωρίας με στόχο την πρόβλεψη κάποιου βαθμού μεταβλητότητας του κοινωνικού πεδίου εστιάζουν είτε σε επιμέρους εκφάνσεις της έξης, μη οριζόμενες πλήρως από δομικούς παράγοντες, είτε σε κάποιον βαθμό ανακλαστικότητας (*reflexivity*) που προκύπτει από τη δομική ασυμφωνία στην αντιστοίχιση κοινωνικού πεδίου και παραγόμενης έξης –διαδικασία που η Lois McNay (1999) αποδίδει με τον όρο «διάθλαση» (*refraction*). Ειδικότερα, όπως υπογραμμίζει η Reay (2004: 437), έχει επισημανθεί επανειλημμένως η πλημμελής προσοχή που αφιερώνει ο Bourdieu στη δυνατότητα αναστοχαστικής επεξεργασίας του εαυτού, μολονότι έχει επίσης διατυπωθεί η άποψη ότι στο ύστερο έργο του ο ίδιος ο Bourdieu κάνει λόγο για «αφύπνιση της συνειδήσης» (Adkins, 2003: 26). Η ίδια η Reay (2004: 846), ισχυριζόμενη ότι διαφορετικές έξεις μπορούν να συνυπάρχουν σε επίπεδο συγκρότησης υποκειμένου και να εναλλάσσονται σε διαφορετικά συμφραζόμενα, εντοπίζει τη δυνατότητα αλλαγής στην ασυμβατότητα που ενδέχεται να προκύπτει από την εναλλαγή των έξεων και που δίνει το έναυσμα για μια κριτική διερώτηση του εαυτού. Σε κάθε περίπτωση, οι αντιφάσεις και τα αδιέξοδα των κοινωνικών δομών δεν είναι πάντοτε επιλύσιμα σε επίπεδο νοητικών δομών (Krais, 1993: 173), γεγονός που επιτρέπει τη διεξαγωγή μαχών σε επίπεδο διαμόρφωσης του συμβολικού, διανοίγοντας την προοπτική αμφισβήτησης παγιωμένων αντιλήψεων, οι οποίες διαιωνίζουν σύνθετες μορφές κυριαρχίας.¹¹

Πρόσθετες προκλήσεις που αφορούν την ανάπτυξη μιας διαθεματικής προσέγγισης βασισμένης στη θεωρία της κοινωνικής πρακτικής του Bourdieu αφορούν την έννοια της κλίμακας και του χωρικού εύρους εφαρμογής των ποικίλων εννοιών της (κεφάλαιο, έξη, κ.λπ.). Πρόκειται για επισήμανση που σχετίζεται τόσο με την προσθήκη του παράγοντα «εθνότητα» σε ένα σύνθετο ερευνητικό πλαίσιο, όσο και με την αυξανόμενη κινητικότητα

και διασυνδεσιμότητα του κοινωνικού πεδίου, αλλά και με τη δυνατότητα εμφάνισης αλλαγών. Αποσυνδέοντας την έξη από έναν σαφή γεωγραφικό στίγμα και εντάσσοντάς τη στον κοινωνικό χώρο, οι Philip Kelly & Tom Lusic (2006) ισχυρίζονται ότι ένα υποκείμενο ενδέχεται να διαμορφώνεται από διακριτές εκδοχές της έξης, η εναλλαγή των οποίων μπορεί να προκαλέσει ασυμφωνίες και άρα να ενεργοποιήσει μια διαδικασία ανακλαστικότητας. Κάνουν, έτσι, λόγο για «διεθνική έξη», η εξέταση της οποίας περιλαμβάνει την αλληλόδραση πολλαπλών μορφών κεφαλαίου και διαβάθμισης της αποτίμησής τους σε διακριτά συμφραζόμενα.

Από μεριάς μας, κρίνουμε ότι το θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο που προτείνει ο Bourdieu, μολονότι εφαρμόστηκε από τον ίδιο πρωτίστως για τη διερεύνηση των ταξικών συσχετισμών,¹² προσφέρεται για διαθεματικά ερευνητικά εγχειρήματα που εκκινούν από ποικίλα ερευνητικά πεδία. Συντασσόμαστε, με άλλα λόγια, αφενός με την άποψη της Μοί (1991: 1035) ότι και άλλες συνδυαστικές κοινωνικές κατηγορίες (η Μοί, υιοθετώντας μια φεμινιστική οπτική, εστιάζει συγκεκριμένα στο φύλο) προσομοιάζουν σε εκείνη της τάξης, στο πλαίσιο της θεωρίας του Bourdieu, στον βαθμό που διαπλέκονται και επηρεάζουν άλλες κατηγορίες. Αφετέρου, με την επισήμανση της Lovell (2000: 27) ότι η έμφαση του Bourdieu στον ταξικό προσδιορισμό συνιστά ευπρόσδεκτη αντίστιξη προς τις μεταμοντέρνες φεμινιστικές προσεγγίσεις της «διαφοράς», οι οποίες καθιστούν δυσχερή την ενσωμάτωση του ταξικού παράγοντα στο ερευνητικό τους πλαίσιο. Θεωρούμε, επιπλέον, ότι μια μπουρντιανή διαθεματική προσέγγιση επιτρέπει την επικέντρωση τόσο σε υποτελείς όσο και σε προνομιακές κοινωνικές ομάδες. Η αναγνώριση ότι, στον βαθμό που η διαμόρφωση της «δοξικής τάξης» (doxic order) και η διαδικασία απόκτησης (έμφυλης) έξης προϋποθέτουν την εξάλειψη των αμφισημιών, οι εξουσιαστές υφίστανται με τη σειρά τους έναν βαθμό καταπίεσης μέσω της καταπίεσης που οι ίδιοι ασκούν (Krais, 1993: 171), δεν συσκοτίζει την ασυμμετρία ισχύος ανάμεσα σε εξουσιαστές και εξουσιαζόμενους. Μολονότι, τέλος, ο ίδιος ο Bourdieu επέμενε ότι η εφαρμογή του θεωρητικού και μεθοδολογικού του πλαισίου αφορά πρωτίστως την εκπόνηση εμπειρικών ερευνών και τη συλλογή και επεξεργασία δεδομένων αντλημένων από την εξωτερική πραγματικότητα, η «συμβολική βία», ως μηχανισμός διαιώνισης κοινωνικών ανισοτήτων σε συμβολικό επίπεδο, προσδίδει εξαιρετική βαρύτητα στο πεδίο

της γλωσσικής συγκρότησης και επομένως προσφέρεται για έρευνες λογοτεχνικής ανάλυσης και κριτικής.

4. Για μια Μπουρντιανή διαθεματική προσέγγιση της λογοτεχνίας της εργατικής τάξης

Διερευνώντας τις προκλήσεις που εγείρονται για τη λογοτεχνική κριτική και ανάλυση στο πλαίσιο των Νέων Σπουδών της Εργατικής Τάξης, οι Ben Clarke και Nick Hubble (2018: 5) εγείρουν το ζήτημα της διαθεματικότητας, ισχυριζόμενοι ότι «κάθε απόπειρα επιστροφής στη γραφή της εργατικής τάξης οφείλει να λαμβάνει υπόψη τις Φεμινιστικές, Μετααποικιακές και Κουήρ Σπουδές και να διερευνά τις διασταυρώσεις της τάξης με έμφυλες, εθνοτικές και σεξουαλικές ταυτότητες αντί να επιστρέφει σε παλαιότερα κριτικά μοντέλα, από τα οποία αυτές οι κατηγορίες ήταν ως επί το πλείστον απύσες». Οριοθετώντας, επομένως, τη λογοτεχνία της εργατικής τάξης ως ένα σύνολο λογοτεχνικών κειμένων που συγκλίνουν ως προς τη θεματοποίηση όψεων της εργασίας, αλλά και άλλων πτυχών της καθημερινής εμπειρίας της εργατικής τάξης, αλλά και ως προς την προώθηση των συμφερόντων της, από συγγραφείς που είτε αναπαράγουν τη βιωμένη εμπειρία τους είτε δρουν ως μάρτυρες για άλλους (Petsa κ.ά., 2021: 6), το ζήτημα της διαθεματικότητας, ως κριτικά ενήμερη στάση αναφορικά με πολλαπλές, συνδυαστικές κοινωνικές κατηγορίες, φαίνεται να εγείρεται τόσο σε επίπεδο κειμενικής αναπαράστασης, όσο και σε επίπεδο συγγραφικής και αναγνωστικής συνείδησης. Στο πλαίσιο του παραπάνω ορισμού, αφενός διατηρείται η συνεκτικότητα της εργατικής τάξης ως τέτοιας, καθώς προϋποτίθεται μια ανάγνωση της κοινωνικής πραγματικότητας με υλιστικούς όρους και η αποτύπωση των ασυμμετριών ταξικής ισχύος που δομούν συγκεκριμένα κοινωνικά συμφραζόμενα. Αφετέρου, και τούτο συνιστά απαραίτητη συμπληρωματική διευκρίνιση, η ίδια η εργατική τάξη γίνεται αντιληπτή στο πλήρες εύρος των επιμέρους διαφοροποιήσεών της, οι οποίες ενδέχεται να αφορούν την τάξη, το φύλο και τη σεξουαλικότητα, όπως αυτές αποτυπώνονται κειμενικά, αλλά και ως συσχετισμός επιμέρους χαρακτηριστικών, που ορίζουν το συμβολικό κεφάλαιο ενός συγγραφέα στο εκάστοτε λογοτεχνικό πεδίο. Υιοθετώντας τη θεωρητική επισήμανση της Moi (1991: 1042)

ότι η απόφαση δεν συνιστά άμεση αντανάκλαση της αποφαντικής πράξης, καθώς η τελευταία, ως φορέας διαμόρφωσης του δυνητικά διατυπώσιμου, δεν ορίζει παρά έναν ορίζοντα ή όριο, καθίσταται επιτρεπτή η συμπερίληψη στο συγκεκριμένο κειμενοσύνολο έργων από συγγραφείς που δεν ανήκουν στην εργατική τάξη –εξάλλου, η ίδια η έννοια της τάξης συνιστά θεωρητικό επίδικο, οι ενσαρκώσεις της είναι κοινωνικο-ιστορικά μεταβλητές, ενώ και η ταξική τοποθέτηση των συγγραφικών υποκειμένων ενδέχεται να αλλάξει μέσω της κοινωνικής ανοδικότητας ή μέσω της ίδιας της δραστηριοποίησής τους εντός του λογοτεχνικού πεδίου.

Σαφώς, και με δεδομένη τη σχετική ανεξαρτησία του περιεχομένου της απόφασης από την αποφαντική πράξη, η απόκλιση σε επίπεδο συμβολικού κεφαλαίου μεταξύ συγγραφικής φωνής και αναπαριστώμενου υποκειμένου δεν λειτουργεί απαγορευτικά· τούτο όμως δεν σημαίνει ότι η αναπαράσταση υπάλληλων υποκειμένων από συγγραφείς που κατέχουν υψηλότερο κεφάλαιο θα έπρεπε να γίνεται αποδεκτή απροβλημάτιστα. Στο πλαίσιο του θεωρητικού διαλόγου για τη λογοτεχνία της εργατικής τάξης, έχει προταθεί η μπαχτινική έννοια της «αποκρισιμότητας» (answerability),¹³ που συσχετίζει την τέχνη και τη ζωή με όρους ευθύνης, στοιχειοθετεί, μέσω της ανακλαστικότητας (reflexivity), το μέτρο της δυνατότητας κατασκευής και αποκωδικοποίησης της λογοτεχνικής αναπαράστασης μειονεκτούντων από άποψη κεφαλαίου υποκειμένων και επιτάσσει, μέσω και της κριτικής αναστοχαστικότητας, την κριτική διερεύνηση των όρων άσκησης «συμβολικής βίας» σε βάρος αυτών των υποκειμένων, τόσο σε εξωκειμενικό όσο και σε ενδοκειμενικό επίπεδο, με την παραγωγή κανονιστικών ταυτοτήτων και φυσικοποιημένων «έξεων».

Αν, όμως, η ταξική τοποθέτηση των συγγραφέων έχει καταστεί αντικείμενο διχογνωμιών στο πλαίσιο της θεωρητικής συζήτησης περί της λογοτεχνίας της εργατικής τάξης, τούτο συμβαίνει σε μικρότερο βαθμό αναφορικά με την έμφυλη, εθνική και σεξουαλική ταυτότητά τους, μολονότι αυτές οι επιμέρους κατηγοριοποιήσεις, διασταυρούμενες με την κοινωνική τάξη, διαφορίζουν την ισχύ των συγγραφικών υποκειμένων, καθώς και τη δυνατότητά τους να αναπαριστούν την εργατική τάξη στην πολυπλοκότητά της. Μια διαθεματική προσέγγιση του συγκεκριμένου λογοτεχνικού είδους προϋποθέτει την αποτίμηση των επιμέρους ρευστών και εξαρτώμενων τόσο από τα ευρύτερα συμφραζόμενα όσο και από τη διαμόρφωση του εκάστοτε λογοτεχνικού πεδίου

συσχετισμών ισχύος, διαδικασία για την οποία η μπουρντιανή έννοια του «κεφαλαίου» καθίσταται ιδιαίτερως πρόσφορη, καθώς η χρήση της επιτρέπει τη συμπερίληψη πολλαπλών μεταβλητών, η διαπλοκή των οποίων ενδέχεται να μεταβάλλει την κατανομή ισχύος σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα.¹⁴

Προκειμένου όμως να στοιχειοθετηθεί η δυνατότητα αναπαράστασης υποκειμένων της εργατικής τάξης, που υπολείπονται σε συμβολικό κεφάλαιο σε σχέση με το συγγραφικό υποκείμενο εξαιτίας της έμφυλης, εθνοτικής ή σεξουαλικής τους διαφοράς, για τη γεφύρωση, με άλλα λόγια, του χάσματος ισχύος που προκύπτει από την ανισότητα του συμβολικού κεφαλαίου συγγραφικού και αναπαριστώμενου γυναικείου υποκειμένου, ιδιαίτερως πρόσφορη κρίνεται η έννοια της «αγαπητικής αντιληπτικότητας» (loving perception) και η συμπληρωματική αυτής διαδικασία του «“παιγνιώδους” ταξιδιού από τον έναν κόσμο στον άλλο» (“playful” world-travelling). Στον αντίποδα της «αλαζονικής αντιληπτικότητας», η οποία οργανώνει τον κόσμο με βάση το συμφέρον και τις επιθυμίες του παρατηρούμενου ανδρικού, αλλά ενίοτε και γυναικείου, υποκειμένου, ορίζει κανονιστικά πρότυπα συμπεριφοράς και την αντιστοίχιση θετικών αξιών σε αυτά,¹⁵ ασκώντας «συμβολική βία», η Marilyn Frye (1983) προτείνει την «αγαπητική αντιληπτικότητα», η οποία προϋποθέτει από μέρους των προνομιούχων συγγραφικών υποκειμένων το να «βλέπουν και να ακούν και να ελέγχουν και να αμφισβητούν» (Frye, 1983: 75), να ενεργοποιούν το αντανάκλαστικό της αναστοχαστικότητας ώστε να σέβονται και να διατηρούν το όριο που τους χωρίζει από το παρατηρούμενο υποκείμενο, το οποίο αποδίδουν στο πλήρες εύρος της πολυπλοκότητάς του. Συμπληρώνοντας την έννοια της «αγαπητικής αντιληπτικότητας», η María Lugones προτείνει το «“παιγνιώδες” ταξίδι από τον έναν κόσμο στον άλλο» ως ένα μέσο γνώσης, αλλά και ταύτισης, έστω με ορισμένα μέλη αυτών των «κόσμων», με στόχο την κατανόηση αφενός των ιδιαίτερων βιωμάτων τους και αφετέρου του τρόπου με τον οποίο τα μέλη αυτά αντιλαμβάνονται τον προνομιούχο παρατηρητή. Κατ’ αυτόν τον τρόπο, ενεργοποιείται μια κριτική διαδικασία διερεύνησης και διερώτησης που καθιστά αλλήλους αμοιβαία υποκείμενους ο ένας στο βλέμμα του άλλου, και ενέχει την ενδεχομενικότητα της έκπληξης και της αλλαγής ακόμη και για το παρατηρούμενο υποκείμενο. Η διαδικασία της αναστοχαστικότητας που προϋποθέτει η «αγαπητική αντιληπτικότητα» και πραγματοποιείται μέσω του

«“παιγνιώδους” ταξιδιού από τον έναν κόσμο στον άλλο» δεν εκκινεί από αντικειμενιστικές βάσεις· δεν προκύπτει, με άλλα λόγια, από την ενσυνείδητη και βουλητική πρόθεση μιας ατομικής, αποσωματοποιημένης νόησης, ικανής να θέσει υπό διερώτηση παγιωμένες αντιλήψεις, αλλά από την κινητικότητα της έξης (*habitus*), που ενδέχεται να διαταράξει την εναρμόνιση υποκειμενικών και αντικειμενικών δομών (Adkins, 2003: 27), κατά τρόπο ώστε το υποκείμενο να καταστήσει κτήμα του ένα είδος «λόγου», ικανού να αποδώσει συμβολικά το, σε πρακτικό επίπεδο κατακτημένο, *habitus* (Bourdieu, 1977: 83).

Η αποκωδικοποίηση αυτού ακριβώς του λόγου συνιστά την πρόκληση της αναγνωστικής ανταπόκρισης και της εν γένει κριτικής πρόσληψης της λογοτεχνίας της εργατικής τάξης από διαθεματική σκοπιά. Έρευνες προς αυτήν την κατεύθυνση μπορούν να αξιοποιήσουν επιμέρους αναλυτικά εργαλεία, αντλημένα, λ.χ., από κοινωνιολογικές μελέτες που συγκεράζουν τις κατηγορίες της τάξης και του φύλου, όπως την έννοια της «ευυποληψίας» (*respectability*) (Skeggs, 1997), προκειμένου να αποκωδικοποιήσουν την ιδεολογική συγκρότηση των λογοτεχνικών κειμένων. Μέσω αυτής ασκείται «συμβολική βία», στον βαθμό που λογίζεται άρρητα ως μέτρο του συμβολικού κεφαλαίου, στο οποίο η εργατική τάξη, στις έμφυλες εκδοχές της, κρίνεται ως υπολειπόμενη. Άλλες έρευνες ενσωματώνουν και τον παράγοντα της «φυλής», έννοια που «χρησιμοποιήθηκε για την επινόηση διακρίσεων ανάμεσα σε αυτό που πλέον αποκαλούμε τάξεις» (McClintock, 2005: 54), ενώ παράλληλα καταδεικνύουν πώς «η περί φύλου γλώσσα αποτέλεσε ρυθμιστικό λόγο για τη διαχείριση της τάξης» (ό.π., 119). Εναλλακτικές ερευνητικές κατευθύνσεις θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν μελέτες της γλωσσολογικής ανάλυσης και της αφηγηματολογίας, οι οποίες εμβαθύνουν στη μπαχτινική έννοια της «διαλογικότητας»,¹⁶ ως συστατικής δομής των λογοτεχνικών κειμένων, προκειμένου να διερευνήσουν την εναλλαγή των (έμφυλα, εθνοτικά, ταξικά, σεξουαλικά, κ.ο.κ προσδιορισμένων) φωνών και της οπτικής γωνίας σε κείμενα τόσο πεζογραφικά όσο και ποιητικά,¹⁷ διαυγάζοντας, έτσι, μέσω της πολιτισμικής αφηγηματολογίας, την αισθητική διαμόρφωση και την ιδεολογική λειτουργία των λογοτεχνικών έργων από μια διαθεματική σκοπιά.

Δήλωση γνωστοποίησης:

Το παρόν άρθρο είναι μέρος ερευνητικού έργου που υποστηρίζεται από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «3η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση Μεταδιδακτορικών Ερευνητών/τριών» (Αριθμός Έργου: 7520). Το έργο φιλοξενήθηκε στο Π.Τ.Π.Ε. του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, με Β΄ επιστημονική υπεύθυνη την Επίκ. Καθηγήτρια Ευγενία-Μυρτώ Σηφάκη.

Βιβλιογραφία

- Aavik, K., «“The most important decisions are made in the sauna”: The role of social capital in creating intersectional privilege in the career narratives of Estonian male managers», *NORMA: International Journal for Masculinity Studies* 10(1), σ. 39-54.
- Adkins, L., «Freedom or habit of gender?», *Theory, Culture & Society* 20(6), 2003, σ. 21-42.
- Authier-Revuz, J., «Hétérogénéité montrée et hétérogénéité constitutive: Éléments pour une approche de l'autre dans le discours», *DRLAV* 26, 1982, σ. 91-151.
- Authier-Revuz, J., «Hétérogénéité(s) énonciative(s)», *Langages* 73, 1984, σ. 98-111.
- Barad, K., «Posthumanist performativity: Toward an understanding of how matter comes to matter», *Signs* 28(3) (*Gender and Science: New Issues*), Άνοιξη 2003, σ. 801-831.
- Baron, A., «Masculinity, the embodied male worker, and the historian's gaze», *International Labor and Working-Class History* 69 (*Working-Class Subjectivities and Sexualities*), Άνοιξη 2006, σ. 143-160.
- Blevins, J. (επιμ.), *Dialogism and Lyric Self-Fashioning: Bakhtin and the Voices of a Genre*, Susquehanna University Press, Selinsgrove, 2008.
- Bourdieu, P., *Η ανδρική κυριαρχία*, μτφρ. Έφη Γιαννοπούλου, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2007 [2001].
- Bourdieu, P., «Social space and the genesis of classes», στο Thompson, J. B. (επιμ.) *Language and Symbolic Power*, Polity Press, Cambridge, 1991, σ. 229-251.
- Bourdieu, P. & Wacquant, L., «Language, gender, and symbolic power», στο Bourdieu, P. & Wacquant, L. (επιμ.) *An Invitation to Reflexive Sociology*, Polity Press, Cambridge, 1992, σ. 140-174.
- Bourdieu, P., «The forms of capital», στο Richardson, J. (επιμ.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Greenwood, Westport, CT, 1986 [1983], σ. 241-258.
- Bourdieu, P., *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge University Press, Cambridge, 1977.
- Brah, A. & Phoenix, A., «Ain't I a woman? Revisiting intersectionality», *Journal of International Women's Studies* 5(3), Μάιος 2004, σ. 75-86.
- Butler, J., «Performativity's social magic», στο Shusterman, R. (επιμ.) *Bourdieu: A Critical Reader*, Blackwell, Oxford, 1999, σ. 113-128.

- Chambers, C., «Masculine domination, radical feminism and change», *Feminist Theory* 6(3), 2005, σ. 325-346.
- Cho, S., Crenshaw, K. W. & McCall, L., «Toward a field of intersectionality studies: Theory, applications, and praxis», *Signs* 38(4) (*Intersectionality: Theorizing Power, Empowering Theory*), Καλοκαίρι 2013, σ. 785-810.
- Choo, H. Y. & Ferree, M. M., «Practicing intersectionality in sociological research: A critical analysis of inclusions, interactions, and institutions in the study of inequalities», *Sociological Theory* 28(2), Ιούνιος 2010, σ. 129-149.
- Christensen, A. D. & Jensen, Q. S., «Combining hegemonic masculinity and intersectionality», *NORMA: International Journal for Masculinity Studies* 9(1), 2014, σ. 60-75.
- Cobble, D. S., «When feminism had class», στο Zweig, M. (επιμ.) *What's Class Got to Do with It? American Society in the Twenty-First Century*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2004.
- Collins, P. H., *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment*, Routledge, Chapman and Hall New York, 1990.
- Crenshaw, K., «Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and antiracist politics», *University of Chicago Legal Forum* 14, 1989, σ. 538-554.
- Crenshaw, K., «Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color», *Stanford Law Review* 43(6), 1991, σ. 1241-1299.
- Davis, K., «Intersectionality as buzzword: A sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful», *Feminist Theory* 9(1), 2008, σ. 67-85.
- Dillabough, J., «Class, culture and the “predicaments of masculine domination”: encountering Pierre Bourdieu», *British Journal of Sociology of Education* 25(4), 2004, σ. 489-506.
- Donaldson, M., «What is hegemonic masculinity?», *Theory and Society* 22(5) (Special Issue: *Masculinities*), Οκτώβρης 1993, σ. 643-657.
- Dowling, R., «Geographies of identity: Landscapes of class», *Progress in Human Geography* 33(6), 2009, σ. 833-839.
- Fowler, B., «Reading Pierre Bourdieu's *Masculine Domination*: Notes towards an intersectional analysis of gender, culture and class», *Cultural Studies* 17(3/4), 2003, σ. 468-494.
- Frye, M., *The Politics of Reality: Essays in Feminist Theory*, Crossing Press, Freedom, CA, 1983.
- Geerts, E., & Van der Tuin, I., «From intersectionality to interference: Feminist onto-epistemological reflections on the politics of representation», *Women's Studies International Forum* 41 (Special issue: *Pregnant Politicians and Sexy Fathers: European Trends in the Politics of Gender Representations*), 2013, σ. 171-178.
- Glenn, E. N., «The social construction and institutionalization of gender and race: An integrative framework», στο Ferree, M. M, Lorber, J. & Hess, B. B. (επιμ.) *Revisioning Gender*, Sage, New York, 1999, σ. 3-43.
- Gibson-Graham, J. K., Resnick, S. A. & Wolff, R. D. (επιμ.), *Class and Its Others*, University of Minnesota Press, Minneapolis & London, 2000.
- Gunnarson, L., «Why we keep separating the “inseparable”: Dialecticizing intersectionality», *European Journal of Women's Studies* 24(2), 2015, σ. 1-14.
- Hoel, A.S., «From “difference” to complexity in men and masculinity studies: Exploring research methods», *NORMA: International Journal for Masculinity Studies* 10(1), 2015, σ. 5-19.

-
- Holquist, M., *Dialogism: Bakhtin and his World*, Routledge, New York, 2002.
- Hubble, N., & Clarke, B., «Introduction», στο Hubble, N. & Clarke, B. (επιμ.) *Working-Class Writing: Theory and Practice*, Palgrave MacMillan, New York, 2018.
- Huppertz, K., *Gender Capital at Work: Intersections of Femininity, Masculinity, Class and Occupation*, Palgrave MacMillan, New York & Basingstoke, 2012.
- Jenkins, R., *Pierre Bourdieu*, Routledge, London, 1992.
- Kelly, P. & Lusic, T., «Migration and the transnational habitus: Evidence from Canada and the Philippines», *Environment and Planning A* 38, 2006, σ. 831-847.
- Kessler-Harris, A., «Treating the male as “other”: Redefining the parameters of labor history», *Labor History* 34(2/3), 1993, σ. 190-204.
- Kimmel, M. S. & Ferber, A. L. (επιμ.), *Privilege: A Reader*, Routledge, London & New York, 2017.
- Knapp, A.-G., «Reclaiming baggage in fast travelling theories», *European Journal of Women's Studies* 12(3), σ. 249-265.
- Krais, B., «Gender and symbolic violence: Female oppression in the light of Pierre Bourdieu's theory of social practice», στο Calhoun, C., LiPuma, E. & Postone, M. (επιμ.) *Bourdieu: Critical Perspectives*, 1993, University of Chicago Press, Chicago, σ. 156-177.
- Lovell, T., «Thinking feminism with and against Bourdieu», *The Sociological Review* 49(1), 2000, σ. 27-48.
- Lykke, N., *Feminist Studies: A Guide to Intersectional Theory, Methodology, and Writing*, Routledge, New York & Abingdon, 2010.
- McCall, L., «The complexity of intersectionality», *Signs* 30(3), Άνοιξη 2005, σ. 1771-1800.
- McClintock, A., *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Imperial Contest*, Routledge, London, 1995.
- McDowell, L., «Spaces of the home: Absence, presence, new connections and new anxieties», *Home Cultures* 4(2), 2007, σ. 129-146.
- McLeod, J., «Feminists re-reading Bourdieu: Old debates and new questions about gender habitus and gender change», *Theory and Research in Education* 3(1), 2005, σ. 11-30.
- McNay, L., «Gender, Habitus and the Field: Pierre Bourdieu and the Limits of Reflexivity», *Theory, Culture & Society* 16(1), 1999, σ. 95-117.
- Mellström, U., «Difference, complexity and (onto)epistemological challenges in masculinity studies», *NORMA: International Journal for Masculinity Studies* 10(1), 2015, σ. 1-4.
- Moi, T., «Appropriating Bourdieu: Feminist theory and Pierre Bourdieu's sociology of culture», *New Literary History* 22(4) (*Papers from the Commonwealth Center for Literary and Cultural Change*), Φθινόπωρο 1991, σ. 1017-1049.
- Nealon, J. T., *Alterity Politics: Ethics and Performative Subjectivity*, Duke University Press Books, Durham & London, 1998.
- Oestreicher, R., «Review: Separate tribes? Working-class and women's history», *Reviews in American History* 19(2), Ιούνιος 1991, σ. 228-231.
- Ortega, M., «Being lovingly, knowingly ignorant: White feminism and women of color», *Hypatia* 21(3), Καλοκαίρι 2006, σ. 56-74.
- Petsa, V., Zissimopoulou, S., Natsina, A. & Dimitrakakis, I., «The transformations of Greek working-class fiction from the interwar period to the present», *The Journal of Working-Class Studies* 6(2), 2021, σ. 5-20.

- Pyke, K. D., «Class-based masculinities: The interdependence of gender, class, and interpersonal power», *Gender and Society* 10(5), Οκτώβρης 1996, σ. 527-549.
- Reay, D., «“It's all becoming a habitus”: Beyond the habitual use of habitus in educational research», *British Journal of Sociology of Education* 25(4), Σεπτέμβρης 2004, σ. 431-444.
- Rabatel, M., «Positions, positionnements et postures de l'énonciateur», *Travaux neuchâtelois de linguistique* 56, 2012, σ. 23-42.
- Resnick, S. A. & Wolff, R. D., *Knowledge and Class: A Marxian Critique of Political Economy*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1987.
- Rodó-Zárate, M., & Jorba, M., «Metaphors of intersectionality: Reframing the debate with a new proposal», *European Journal of Women's Studies* 29(1), 2020, σ. 1-16.
- Ross, S., «Introduction: Working-class fictions», *MFS Modern Fiction Studies* 47(1), Άνοιξη 2001, σ. 1-11.
- Russo, J. & Linkon, S. L., «Introduction: What's new about New Working-Class Studies?», στο Russo, J. & Linkon, S. L. (επιμ.) *New Working-Class Studies*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2005.
- Scanlon, M. & Engbers, C., *Poetry and Dialogism: Hearing Over*, Palgrave MacMillan, Basingstoke, 2014.
- Skeggs, B., *Formations of Class and Gender: Becoming Respectable*, Sage, London, 1997.
- Staubæs, D., «Where have all the subjects gone? Bringing together the concepts of intersectionality and subjectification», *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research* 11(2), 2010, σ. 101-110.
- Yuval-Danis, N., «Intersectionality and feminist politics», *European Journal of Women's Studies* 13(3), σ. 193-209.
- Weininger, E., «Foundations of Pierre Bourdieu's class analysis», στο Wright, E. O. (επιμ.) *Approaches to Class Analysis*, Cambridge university Press, Cambridge, 2005, σ. 82-118.
- Zandy, J., *Hands: Physical Labour, Class, and Cultural Work*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ & London, 2004.
- Zweig, M., *The Working Class Majority: America's Best-Kept Secret*, Cornell University Press, Ithaca & London, 2012.

¹ Επισημαίνοντας τη σχετική ένδεια ερευνών γύρω από τη γυναικεία εργασία, και αποτιμώντας τα πιθανά της αίτια, η Dorothy Sue Cobble (2004: 25) κάνει λόγο για «έμφυλες προκαταλήψεις» από την μεριά των ιστορικών της εργασίας, οι οποίοι επικεντρώνονται πρωτίστως, συχνά δίχως αντίστοιχη ρητή επισήμανση, σε ανδρικά υποκείμενα. Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι η αυτοκριτική του David Roediger στο επιλογικό σημείωμα της β' έκδοσης της –πλέον κλασικής– μελέτης του *The Wages of Whiteness*, αλλά και η κριτική που του ασκούν οι John Russo & Sherry Lee Linkon (2005: 3), επισημαίνοντας ότι αντικείμενο της έρευνάς του, που αφορούσε τη συγκρότηση της αμερικανικής εργατικής τάξης, υπήρξε αποκλειστικά το λευκό, ανδρικό υποκείμενο.

² Η συνθετική αυτή οπτική προτάσσεται σε αντίστιξη είτε της ανταγωνιστικής λογικής, που οδηγούσε στον υποσκελισμό επιμέρους αναλυτικών κατηγοριών, προς όφελος άλλων, στο πλαίσιο εξέτασης των όρων καταπίεσης συγκεκριμένων υποκειμένων, είτε στην προσθετική λογική, που βασίζεται στην άθροιση επιμέρους εκδοχών καταπίεσης, σε μια λογική ποσοτικοποίησης.

³ Μολονότι ο όρος επινοήθηκε από την Kimberlé Crenshaw (1989· 1991), από τη σκοπιά του κλάδου των Κριτικών Νομικών Σπουδών, η συνθήκη που περιγράφει εκκινεί από την επί μακρόν διατυπωμένη διαπίστωση ότι η εμπειρία των μαύρων γυναικών, με όρους πολλαπλής καταπίεσης, δεν αποδιδόταν επαρκώς στο πλαίσιο των Φεμινιστικών Σπουδών, δίχως, δηλαδή, να λαμβάνει κανείς υπόψη τις παραμέτρους της τάξης και της φυλής (Davis, 2008: 72-73). Σύμφωνα, μάλιστα, με τη Nina Lykke (2010: 68-70), έμμεσες αναφορές στις διασταυρώσεις άνισων μορφών εξουσίας είχαν εμφανιστεί ήδη από τον 19ο αιώνα από ποικίλες εκδοχές της φεμινιστικής θεωρίας και διακριτά φεμινιστικά κινήματα.

⁴ Για έναν σχολιασμένο και πλήρη κατάλογο των μεταφορών που έχουν κατά καιρούς προταθεί για την έννοια της διαθεματικότητας, βλ. Rodó-Zárate & Jorba, 2020. Στο ίδιο άρθρο προτείνεται μάλιστα το «καλάθι με μήλα» ως καταλληλότερη μεταφορά.

⁵ Ως βάση για τη διαθεματική προσέγγιση, σε παρόμοιες περιπτώσεις, προτείνεται λ.χ. το εντοπισμένο σημείο (site) όπου οι διακριτές κατηγορίες διασταυρώνονται, ορίζοντας τη βιωμένη εμπειρία (Staunæs, 2003).

⁶ Αντιστοίχως, ο Michael Zweig (2011: 29) αποδεσμεύει τη φύση του παραγόμενου έργου από την ταξική τοποθέτηση, διευκρινίζοντας ότι η τάξη αφορά τις εργασιακές σχέσεις και την κατανομή της εξουσίας στο πλαίσιο τους, παρά συγκεκριμένα επαγγέλματα.

⁷ Ο Bourdieu (1977: 83) ορίζει το habitus ως ένα «σύστημα μακροχρόνιων, μεταθέσιμων προαιρέσεων, το οποίο, ενσωματώνοντας παρελθοντικές εμπειρίες, λειτουργεί ανά πάσα στιγμή ως μήτρα αντιλήψεων, εκτιμήσεων και δράσεων».

⁸ Και αλλού, αναλύοντας τους όρους διαμόρφωσης των κοινωνικών κόσμων, ο Bourdieu σημειώνει: «Η δομή αυτών των κόσμων είναι ήδη προσδιορισμένη από ευρύτερες φυλετικές, έμφυλες και ταξικές σχέσεις» (1992: 144).

⁹ Ομοίως, ο Elliott Weinger (2005: 108-112) αναγνωρίζει μια αντίστοιχη μετατόπιση στον στοχασμό του Bourdieu: από μια προσέγγιση της έμφυλης κοινωνικής δράσης ως εξαρτώμενης από την ταξική έξη, προς την αυτονόμηση των έμφυλων από τις οικονομικές δομές και την εννοιολόγηση των έμφυλων διαχωρισμών ως ανεξάρτητων, καθοριστικών παραγόντων για τη διαμόρφωση της έξης.

¹⁰ Η Clare Chambers (2005) ισχυρίζεται περαιτέρω ότι με βάση τη θεωρία του Bourdieu, στο πλαίσιο της πατριαρχικής κοινωνίας οι γυναίκες στερούνται των γνωστικών πόρων για να αναγνωρίσουν την αλλαγή, ακόμη κι όταν αυτή συμβαίνει. Από τη μεριά της, η Bridget Fowler (2003) εντοπίζει αδυναμίες στο έργο *Η ανδρική κυριαρχία* του Bourdieu, οι οποίες αφορούν την αδυναμία αποτύπωσης των μετασχηματισμών της πατριαρχίας διαχρονικά και ειδικότερα κατά την περίοδο της καπιταλιστικής νεωτερικότητας.

¹¹ Παραμένει ανοιχτό το ερώτημα των προϋποθέσεων που πρέπει να πληρούνται ώστε οι αλλαγές που συμβαίνουν σε δομικό επίπεδο να οδηγήσουν, αντιστοίχως, μέσω της παραγωγής ενός καινούργιου συμβολικού λόγου, στην εμφάνιση μετασχηματιστικών πρακτικών (Moi, 1991: 1027· Adkins, 2003: 27).

¹² Ειδικότερα, η ενασχόληση του Bourdieu με την έμφυλη ανισότητα, όπως αποτυπώνεται συγκεκριμένα στην *Ανδρική κυριαρχία*, έχει κατακριθεί ακόμη και από τους πλέον ένθερμους θιασώτες της, όπως, λ.χ., η Bridget Fowler (2003), καθώς δεν αποτυπώνονται με τη δέουσα προσοχή οι ασυνέχειες των περιόδων μετασχηματισμού της πατριαρχικής δομής και δεν αναλύονται πειστικά οι αλλαγές κατά την καπιταλιστική νεωτερικότητα.

¹³ Ο όρος διατυπώθηκε από τον Bakhtin στο πρώιμο έργο του, και ιδίως στο δοκίμιο με τίτλο «Art and answerability» (1919), προκειμένου να αποτυπωθεί η συγγραφική πρόθεση κριτικής ανταπόκρισης στη συγχρονική κοινωνική πραγματικότητα. Όπως έχει υποστηριχθεί (Zandy, 2004: 86· Nealon, 1998: 31-52), η ανταποκρισιμότητα συνιστά έννοια συναφή με τις αντίστοιχες της κατά Levinas «ευθύνης» και κατά Raymond Williams «ευθυγράμμισης».

¹⁴ Όπως αναφέρει, λ.χ., η Lovell (2000: 42), η θηλυκότητα της εργατικής τάξης ενδέχεται πλέον να συνιστά συγκριτικό πλεονέκτημα για την αγορά εργασίας σε σχέση με τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά της ανδρικής εκδοχής της εργατικής τάξης, υπόθεση που μεταβάλλει τους όρους άσκησης της ανδρικής κυριαρχίας. Αντιστοίχως, ένα γυναικείο συγγραφικό υποκείμενο της εργατικής τάξης υφίσταται περαιτέρω μείωση του συμβολικού του κεφαλαίου σε σχέση με το αντίστοιχο ανδρικό.

¹⁵ Η Mariana Ortega (2006) παρουσιάζει μια επιμέρους εκδοχή της «αλαζονικής αντιληπτικότητας», την οποία αποκαλεί «αγαπητική, πληροφορημένη άγνοια» (loving, knowing ignorance), και η οποία αφορά είτε την παραγωγή γνώσης σχετικά με το παρατηρούμενο υποκείμενο, κατά τρόπο, όμως, ώστε να δικαιώνεται η καταπίεσή του, μολονότι ισχυρίζεται το αντίθετο, είτε τη γνήσια πρόθεση κατανόησης του αντικειμένου και υιοθέτησης ενός αγαπητικού βλέμματος, που όμως εφαρμόζει πλημμελώς διαδικασίες ελέγχου και διερώτησης.

¹⁶ Για μια διεξοδική ανάλυση της έννοιας στο πλαίσιο της μπαχτινικής θεωρίας, βλ. Holquist, 2002. Θα ήταν αδύνατη η συμπερίληψη του συνόλου των μελετών που αντλούν από τη μπαχτινική λογοτεχνική θεωρία. Θα αναφερθούμε ωστόσο, ενδεικτικά, στις ακόλουθες, που προτείνουν νέες θεωρητικές έννοιες: Rabatel, 2012· Authier-Revuez, 1982 και 1984.

¹⁷ Η διευκρίνιση είναι απαραίτητη, λαμβάνοντας υπόψη ότι μολονότι ο ίδιος ο Bakhtin θεωρούσε την ποίηση, σε αντίθεση με την πεζογραφία, μονολογικό είδος, κατοπινί συνέχιστές του έργου του προσδιόρισαν τις προϋποθέσεις για μια ανάγνωση ποιητικών έργων με βάση επεξεργασίες και επιμέρους εννοιολογήσεις της διαλογικότητας. Βλ. κυρίως Scanlon & Engbers, 2014 και Blevins, 2008.